

UDK 614.4 (4) "13" (091)

616.9 (4) "13" (091)

Pregledni rad

Primljeno: 12. veljače 2007.

Prihvaćeno za tisak: 3. prosinca 2007.

Historiografija o epidemiji Crne smrti s polovice 14. stoljeća

Gordan Ravančić

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10

Zagreb

Republika Hrvatska

Imajući u vidu da je Crna smrt na mnogo načina obilježila čitavo kasno srednjovjekovlje, a prema nekim istraživačima utjecala i na dalji razvoj srednjovjekovnih i ranomodernih europskih društava, nimalo ne čudi da su je opširno opisivale i američka i zapadnoeuropske historiografije. Broj radova i djela o toj epidemiji uistinu je velik i gotovo je nemoguće osvrnuti se na baš svaki uradak. Kad bi se tako nešto i učinilo, ovaj tekst više bi podsjećao na suhoparni popis literature nego na osvrt o najvažnijim problemima kojima se do danas bavila historiografija obrađujući Crnu smrt. Upravo ta velika količina naslova, koji se na različite načine i iz različitih gledišta osvrću na tu epidemiju, odredila je da je ovaj prilog sročten kao priča o širenju Crne smrti europskim kontinentom. Kroz tu priču prepliću se glavne teze i pitanja zastupljena u postojećoj literaturi.

Ključne riječi: historiografija, kuga, Crna smrt, srednji vijek

Uvod

U našoj historiografiji srednjovjekovlja teme vezane uz povijest bolesti kao da su izmakle istraživačkoj znatiželji i pažnji unutar glavnih historiografskih strujanja. To možda i ne bi trebalo čuditi jer još uvijek postoje brojni nedovoljno razjašnjeni problemi i brojna razilaženja u shvaćanju temeljnih razvojnih i društvenih procesa na cjelokupnom hrvatskom području srednjega vijeka. Ipak ne treba dvojititi da su bolesti, više ili manje, oblikovale stvarnost srednjovjekovnoga čovjeka. U sklopu takvih razmišljanja nedvojbeno je da su kuga i njezine epidemije od druge polovice 14. sto-

ljeća pa sve do izmaka ranog novog vijeka bile tihi pratilac europskoga razvoja. Čitav taj niz epidemija počeo je sa epidemijom iz 1348., koja se Europom "povlačila" sve do 1353. godine. Imajući u vidu da je Crna smrt na mnogo načina obilježila čitavo kasno srednjovjekovlje, a prema nekim istraživačima utjecala i na dalji razvoj srednjovjekovnih i ranomodernih europskih društava, nimalo ne čudi da su je američka i zapadnoeuropske historiografije opširno opisivale. Iako su se Crnom smrti ili bolje reći epidemijama kuge bavile i izvan europske historiografije, u ovom pregledu historiografije o tim djelima i autorima neće biti riječi – prije svega zato što je do te literature u hrvatskim uvjetima uglavnom nemoguće doći. No, informacije do kojih sam uspio doći iščitavajući dostupnu mi europsku i američku literaturu, pokazuju da izvorište epidemije s polovice 14. stoljeća treba tražiti negdje u euroazijskim stepama, tj. da prve zabilježene pomore vezane uz tu epidemiju treba tražiti na područjima današnje Kine.¹ Štoviše, problemom te epidemije s polovice 14. stoljeća nije se bavila samo historiografija u užem smislu, nego su se tom temom rado bavili i povjesničari medicine, povjesničari umjetnosti, demografi, ekonomisti i publicisti.²

Broj radova i djela o toj epidemiji uistinu je velik i gotovo je nemoguće osvrnuti se na baš svaki uradak. Kad bi se tako nešto i učinilo, ovaj tekst više bi podsjećao na suhoparni popis literature nego na osvrt o najvažnijim problemima kojima se do danas bavila historiografija obrađujući Crnu smrt. Upravo ta velika količina naslova, koji se na različite načine i iz različitih gledišta opisuju ovu epidemiju, navela me je da sročim ovaj prilog kao priču o širenju Crne smrti europskim kontinentom. Kroz tu priču prepliću se glavne teze i pitanja zastupljena u postojećoj literaturi.

S obzirom na svoju afilijaciju, autori su tijekom istraživanja Crne smrti obraćali veću ili manju pažnju pojedinim sastavnicama toga problema. Povjesničari medicine, u skladu s vlastitim predznanjem i ciljem istraživanja, pridavali su više pozornosti medicinskom aspektu toga problema. U središtu njihova interesa nalazila se identifikacija epidemije s polovice 14. stoljeća, s obzirom na današnje infektološke i epidemiološke spoznaje. Jedno od glavnih pitanja, koje se provlači kroz te radove jest pitanje je li epidemija s polovice 14. stoljeća uistinu bila kuga ili neka druga bolest ili čak sklop nekoliko bolesti koje su istovremeno pogodile stanovništvo onovremene Europe.³

¹ Vidjeti npr.: Michael W. DOLS, "How the Black Death Entered and Spread Through Europe" u *The Black Death*, ur. Don NARDO (San Diego: Greenhaven Press, 1999.), 41-47; E. L. Skip KNOX, "The Black Death – Origins of the Plague" (<http://history.boisestate.edu/westciv/plague/02.shtml> zadnji put mijenjano 1. kolovoza 1995.); Vrlo dobar tematski razvrstan popis literature o Crnoj smrti i temama usko vezanim uz nju vidjeti i: Robert S. GOTTFREID, *The Black Death – Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (New York – London: The Free Press & Collier Macmillan Publishers, 1983.), 187-194.

² Možda ponajbolji primjer jest publicist Philip Ziegler čije je djelo iz 60-ih godina jedno od najcitiranijih. Za ovaj rad korišteno je izdanje iz 90-ih godina 20. stoljeća: Philip ZIEGLER, *The Black Death* (London: Penguin Books, 1998.).

³ Dobar popis literature s ovakvom tematikom može se naći u sljedećim naslovima: Andrew CUNNINGHAM, "Transforming plague: The laboratory and identity of infectious disease" u *The laboratory revolution in medicine*, ur. Andrew Cunningham i Penny Williams (Cambridge: Cambridge University Press, 1992.), 209-244; Giorgio COSMACINI, *Storia della medicina e della sanità in Italia* (Bari: Laterza, ²1998.).

S druge strane, nemalu ulogu u formiranju zaključaka i usmjerenju istraživanja etiologije Crne smrti imala je i nacionalna, ili možda bolje reći jezična, provenijencija istraživača. Naime, temeljem dosadašnjih gledišta i pristupa istraživanju Crne smrti, može se unutar postojeće literature uočiti stanovita opozicija između anglofone i frankofone historiografije, koja proizlazi iz njihovih različitih historiografskih znanstvenih tradicija.⁴ Naime, pitanje uzročnika i širenja epidemije dovelo je jedan dio istraživača u stanovitu opoziciju jer, pod utjecajem radova J. F. D. Shrewsburyja⁵ i Christophera Morrisa⁶ anglofoni su istraživači zagovarali iznimnost direktnog prijenosa zaraze s čovjeka na čovjeka. Drugim riječima, mogućnost postojanja plućnog oblika kuge tijekom epidemije s polovice 14. stoljeća u njihovim radovima smatrana je mogućom tek u iznimnim slučajevima, a mogućnost prijenosa bolesti putem ljudske buhe (*pulex irritans*) smatrali su posve nevjerojatnom.⁷

U suprotnosti s takvim stavovima tek je Jean-Noel Biraben u svojoj monumentalnoj dvotomnoj studiji o kugi na sredozemnom prostoru jasno izrazio neslaganje, zagovarajući veliku mogućnost uključenosti ljudske buhe u širenju epidemija kuge – pa tako i one s polovice 14. stoljeća.⁸ Svoje je stavove opravdavao ranijim radovima i istraživanjima liječnika koji su se bavili kugom i imali osobnog iskustva u liječenju epidemija.⁹ Iako, Birabenovo viđenje etiologije širenja kužnog oboljenja nije isključivalo teorije postavljene od anglofonih istraživača, ono je bitno mijenjalo objašnjenje visoke zaraznosti i brzog širenja epidemije.

U sklopu takvih rasprava svakako valja spomenuti mišljenje zoologa Grahama Twigg-a koji je prvo smatrao da Crna smrt uopće nije bila bubonska kuga nego da je to bio antraks, tj. crni prišt – bolesti koja inače napada stoku, ali katkad može napasti i čovjeka. Razloge za takvo mišljenje pronašao je u činjenici da srednjovjekovni izvori ne spominju pomore štakora koji inače prethode izbijanju kuge. Istovremeno, smatrao je da opisi simptoma sačuvani u srednjovjekovnim spisima ne moraju isključivo biti pripisivani kugi.¹⁰ Ipak izložen kritikama, Twigg je na kraju ublažio svoje mišljenje govoreći da se radilo o nekom zrakom nošenom uzročniku visoke zaraznosti.¹¹

⁴ O tome detaljnije vidi: M. W. FLINN, "Plague in Europe and Mediterranean Countries," *Journal of European Economic History* 8 (1979.): 131-149.

⁵ Vidjeti npr.: J. F. D. SHREWSBURY, *A History of Bubonic Plague in the British Isles*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1970.).

⁶ Vidjeti npr.: Christopher MORRIS, "The plague in Britain," *Historical Journal* 14/1 (1971.): 205-24.

⁷ Osim radova C. Morrisa i J. F. D. Shrewsburyja vidjeti i: Andrew B. APPLEBY, "Famine, mortality and epidemic disease: a comment," *Economic History Review* 30 (1977.): 509 (vidjeti i bilješku br. 5); Isti, "The Disappearance of Plague: A Continuing Puzzle," *Economic History Review* 33 (1980.): 162-163.

⁸ Jean-Noel BIRABEN, *Les hommes e la peste en France et dans les pays européens*, vol. 1 (Pariz i Den Haag: Mouton, 1975.), 13 i passim.

⁹ O tome detaljnije vidi: M. W. FLINN, "Plague in Europe and Mediterranean Countries," *Journal of European Economic History* 8 (1979.): 136-137.

¹⁰ Graham TWIGG, *The Black Death: A Biological Reappraisal* (New York: Schocken Books, 1984.), 19-24, 90-112 i passim.

¹¹ Graham TWIGG, "The Black Death in England: An Epidemiological Dilemma" u *Maladies et société (XIIe-XVIIIe siècles)*. Actes du colloque de Bielefeld, Paris: Ed. du Centre National de la Recherche Scientifique, 1989., 75-98.

Međutim, nisu svi autori potpuno odbacivali Twiggovu ideju i argumente. Jedan od najistaknutijih zagovornika tih ideja svakako je bio David Herlihy. Naime, taj cijenjeni medievist složio se s Twiggovim mišljenjem da se sačuvani opisi epidemije s polovice 14. stoljeća mogu pripisivati i nekim drugim zaraznim bolestima. Međutim, Herlihy je bio znatno oprezniji i nije se direktno suprotstavio uvjerenju da se radilo o bubonskoj kugi, nego je predmnijevao da je ta epidemija bila rezultatom djelovanja nekoliko zaraznih bolesti. Naime, Herlihy misli da niti jedna nama danas poznata zarazna bolest (uključujući tu i bubonsku kugu) nema sve one simptome koje navode onodobni izvori. Iznenadni svrab i pjege po tijelu mogu biti uzrokovani i nekim oblicima tifusa, a kožna lezija, iskašljavanje krvi, te upale limfnih kanalića i čvorova mogu biti rezultatom djelovanja nekog oblika tuberkuloze. No jednako tako, Herlihy zaključuje da nije nevjerovatno da je to ipak bila bubonska kuga, jer bacil kuge sve do danas vjerojatno nije iscrpio sve varijante svoje pojavnosti, pa se stoga može slobodno reći da bolesti koje su mučile naše pretke nisu potpuno iste onim bolestima koje muče današnje generacije, iako mogu nositi isto ime.¹²

S ovim mišljenjem danas se slaže većina istraživača koji se bave Crnom smrću, naglašavajući da je to ipak vjerojatno bila bubonska kuga.¹³ Jedna od istaknutijih je Rosemary Horrox, koja u svojoj zbirci izvora o epidemiji s polovice 14. stoljeća – suprotstavljajući se Twiggu – ističe da za širenje kuge nisu bili presudni štakori nego buha koja prenosi bacil kuge. A zaražena buha može preživjeti bez nosioca čak i više od 80 dana, što je sasvim dovoljno vrijeme da buha u karavanskom tovaru prevali velike udaljenosti. Na taj način bolest se mogla širiti bez posredništva populacije glodavaca.¹⁴

No, ako se i prihvati stav da je to bila epidemija kuge i dalje ostaje otvoreno pitanje razloga tolike smrtnosti europskog stanovništva s polovice 14. stoljeća. Naime, postavlja se pitanje je li to bila samo bubonska kuga ili je pak na djelu bio i njezin plućni, pa i septikemički oblik.¹⁵ Srednjovjekovni izvori, iako mogu biti izrazito detaljni, ne sadrže sve one sastavnice s kojima bi suvremena medicina nedvojbeno mogla

¹² David HERLIHY, *The Black Death and the Transformation of the West* (Cambridge MS – London UK: Harvard University Press, 1997.), 30-31; za novija mišljenja i elaboracije o tom pitanju vidjeti npr. i: Andrew CUNNINGHAM, “Transforming Plague: The Laboratory and the Identity of Infectious Disease” u: Andrew Cunningham i Perry Williams, ur. *The Laboratory Revolution in Medicine* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992.): 209-244.

¹³ Od najnovijih naslova tu svakako treba istaknuti: Ole J. BENEDICTOW, *The Black Death 1346-1353: The Complete History* (Woodbridge: The Boydell Press, 2004.), 3-54.

¹⁴ *The Black Death*, ur. Rosemary HORROX (Manchester – New York: Manchester University Press, 1994.), 7.

¹⁵ Za detaljnije podatke o prirodi kužnog oboljenja vidjeti npr.: Zlata BLAŽINA-TOMIĆ, “Historical development of the laws and regulations concerning public health in Dubrovnik (Ragusa) from the 13th – 15th century”, (magistarski rad, McGill University, 1981.), 56-59; Zlata BLAŽINA-TOMIĆ, “Uloga javnih zdravstvenih službenika kacamorata, vijeća i medicinske profesije u sprečavanju kuge u Dubrovniku u prvoj polovici 16. stoljeća” (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2001.), 10-20; ZIEGLER, *The Black Death*, 13-29; “Plague”, *Microsoft Encarta Online Encyclopaedia 2004* (http://encarta.msn.com/encyclopedia_761565483/Plague.html); “Plague”, *The Columbia Encyclopaedia*, 62001 (<http://www.bartleby.com/65/pl/plague.html>); “Kuga” *Enciklopedija Leksikografskog Zavoda*, sv. 3 (Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1967.), 687.

ustvrditi da je to bila neka bolest koju se danas klinički i laboratorijski može definirati. Stoga je razumno pretpostaviti da je onodobna epidemija kuge barem u nekim regijama osim bubonskog zadobila i plućni oblik, pogotovo jer pojedini izvori uistinu sugeriraju postojanje barem dva vala epidemije polovicom 14. stoljeća.¹⁶

Sljedeće pitanje na koje se valja osvrnuti svakako jest problem demografskoga gubitka uzrokovanog ovom epidemijom. Sama priroda izvora, koji za ovo razdoblje nikako nisu statistički, uvjetuje toliku nesigurnost glede procjena demografskoga gubitka stanovništva europskoga kontinenta. Naime, za razdoblje polovice 14. stoljeća gotovo niti jedna europska regija ne posjeduje relevantne i dovoljno detaljne popise stanovnika prema kojima bi se mogao odrediti populacijski pad uzrokovan tom epidemijom. Osim toga, izvori svjedoče da se čitav kontinent nije bio jednako zahvaćen tom epidemijom. Štoviše, neke regije, poput područja današnje Češke, ili pak neke gradske zajednice, poput Milana, gotovo da su potpuno izbjegle pošasti.¹⁷

Ipak, historiografija je došla do nekih zaključaka. Britanska je historiografija u tom pitanju najdalje odmakla, vjerojatno iz razloga što su tamo u kontinuitetu ponajbolje sačuvani zemljišni popisi prema kojima se mogu načiniti stanovite procjene. Prema tim radovima čini se da je inicijalni demografski gubitak bio između 20 % i 45 %.¹⁸ S obzirom na te procjene gubitaka na britanskom otočju većina istraživača slaže se da je demografski gubitak na čitavom europskom kontinentu prosječno bio oko jedne trećine.¹⁹

Glede problematike demografskog gubitka svakako valja spomenuti i postojanje izvora talijanske provenijencije koji upućuju i na veći demografski gubitak.²⁰ Je-

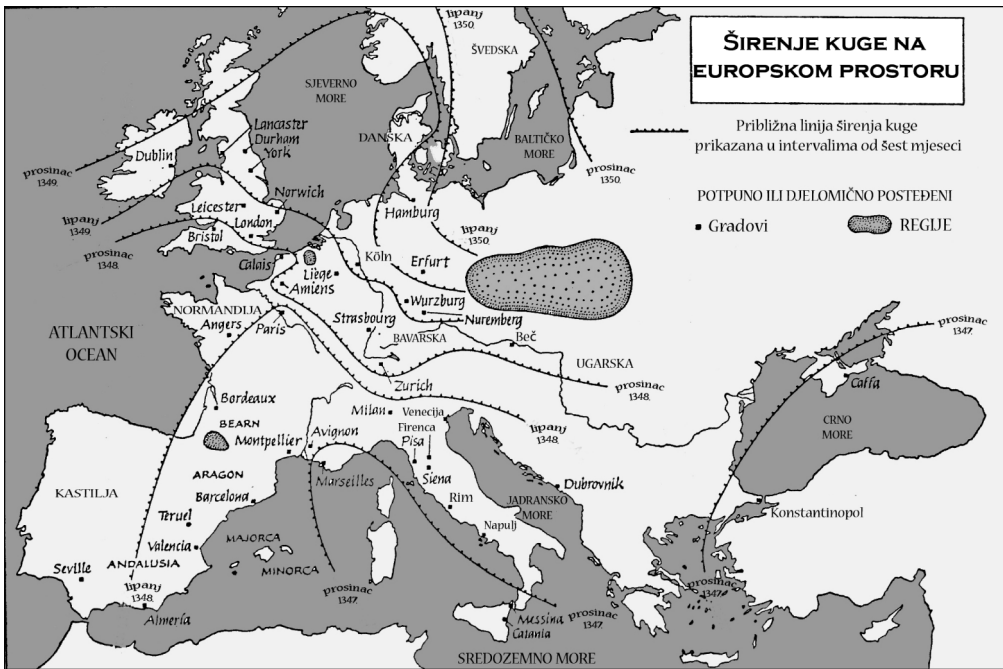
¹⁶ O tome vidjeti npr.: CUNNINGHAM, *Transforming plague*, passim; HERLIHY, *The Black Death*, 27; Ziegler, *The Black Death*, 19; William H. McNEILL, *Plagues and peoples* (Garden City: Anchor Press, 1976.), 166-168; BENEDICTOW, *The Black Death*, 35-36; Tatjana BUKLIJAŠ, "Kuga: nastajanje identiteta bolesti", *Hrvatska revija* 2/2 (2002.), 90-94; Gordan RAVANČIĆ, "Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra," *Povijesni prilozi* 26 (2004.): 7-8.

¹⁷ Vidjeti npr.: McNEILL, *Plagues and Peoples*, 166.

¹⁸ O tome detaljnije vidjeti: McNEILL, *Plagues and Peoples*, 168 (i bilješke 27, 28 i 29 u tom poglavlju); Giorgio COSMACINI, *Storia della medicina e della sanità in Italia* (Bari: Laterza, 1998.), 5-6; ZIEGLER, *The Black Death*, 235-239.

¹⁹ Vidjeti npr.: ZIEGLER, *The Black Death*, 52-55; HORROX, *The Black Death*, 3; Johannes NOHL, "The Black Death's Grim Death Toll" u *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, 1999.), 48-56; Barbara W. TUCHMAN, *A Distant Mirror – The Calamitous 14th Century* (New York: Ballantine books, 1979.), 94-96. Za suprotno mišljenje vidjeti npr.: BLAŽINA-TOMIĆ, *Uloga javnih*, 8 (vidjeti i literaturu koja se tamo navodi).

²⁰ Radi se prije svega o urbarijalnim i poreznim popisima na području današnje Toskane. Vidjeti npr.: David HERLIHY, "Population, Plague and Social Change in Rural Pistoia 1201-1430," *Economic History Review* 18 (1965.): 225-244; Rinaldo COMBA, "Il rilevamento demografico: prima e dopo la peste nera" u *La peste nera: Dati di una realtà ed elementi di una interpretazione – Ati del XXX Convegno storico internazionale održanog u Todi*, 10.-13. listopada 1993., ur. Enrico Menestò (Spoleto: Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, 1994.), 155-173; Luisa Chiappa MAURI, "Testamenti lombardi in tempo di peste: alcuni riflessioni" u *La peste nera: Dati di una realtà ed elementi di una interpretazione – Ati del XXX Convegno storico internazionale održanog u Todi*, 10.-13. listopada 1993., ur. Enrico Menestò (Spoleto: Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, 1994.), 215-252.

dan od čimbenika koji je svakako pogodovao strahotnom učinku kuge na populaciju svakako je bila gustoća naseljenosti, koja je bila ponajveća u gradskim zajednicama, a Toskana je svakako bila jedna od najgušće naseljenih regija u tom razdoblju.²¹ Ništa manje gusto naseljeno bilo je i područje južne Francuske, gdje je demografski gubitak također bio velik.²²

Upravo je na tim područjima kuga, donesena iz predjela prednje Azije, započela svoj pohod europskim kontinentom.²³ Historiografija je relativno lako zaključila da su među prvim gradovima (nakon Konstantinopola) koji su iskusili svu žestinu kužne epidemije bili sicilijanska Messina, potom Genova u Ligurskom zaljevu te Marseilles na jugu Francuske.²⁴ Kao što se vidi na priloženoj karti, kuga se dalje nezaustavljivo širila, zahvativši tijekom dviju godina (do prosinca 1350. godine) gotovo čitav kontinent.

²¹ Vidjeti npr.: ZIEGLER, *The Black Death*, 30-31; COMBA, *Il rilevamento demografico*, 165-164 i 167-170.

²² McNeill, *Plagues and Peoples*, 168 (vidjeti i bilješku 28 na str. 328-329); ZIEGLER, *The Black Death*, 63.

²³ Dobar opis širenja kuge prema Europi i njezin dolazak na europski kontinent može se pronaći u: BENEDICTOW, *The Black Death*, 35-67; vidjeti i: BLAŽINA-TOMIĆ, *Uloga javnih*, 20-25.

²⁴ Za širenje Crne smrti prostorima Italije i Francuske vidjeti npr.: ZIEGLER, *The Black Death*, 40-62 i 63-84; Klaus BERGDOLT, *La peste nera e la fine del medioevo* (Monferrato: Edizioni Piemme Pocket, 2002.), 56-73 i 95-111; Lako pristupačan opis dolaska kuge u Messinu: E. L. Skip KNOX, "A Description of the Plague" (<http://history.boisestate.edu/westciv/plague/07.shtm> i <http://history.boisestate.edu/westciv/plague/08.shtm> zadnji puta mijenjano 1. kolovoza 1995.); Za opis kuge u Firenci vidjeti npr.: Steven KREIS, "Jean de Venette on the Progress of the Black Death" (<http://www.historyguide.org/ancient/plague.html> zadnji puta mijenjano 28. veljače 2006.); Jednako tako tu je i opće poznati Boccacciov opis kuge u Firenci: Giovanni BOCCACCIO, *Dekameron*, sv. 1, prijevod Jerka Belan i Mate Maras (Zagreb: Globus media d.o.o., 2004.), 10-16.

Osim toga, glede poveznice između gustoće naseljenosti, demografskoga gubitka i širenja epidemije, valja spomenuti zanimljivu interpretaciju podataka koju nudi Ole J. Benedictow. Naime, on smatra da je za širenje bolesti u tom razdoblju bila značajnija gustoća rasprostranjenosti štakorske populacije, a ne toliko gustoća naseljenosti ljudskih zajednica.²⁵

Stanovnicima tadašnje Europe, kao ni žrtvama, gledano iz današnje perspektive, koncept širenja i razlozi zaraze uopće nisu bili pojmljivi. Preciznije rečeno, njihova shvaćanja bolesti i njezina širenja bila su u skladu s dosezima ondašnje medicine, koja se uvelike oslanjala na antičke uzore. U radovima koji se bave etiologijom ove epidemije jasno se može iščitati da pojam kontagioznosti, tj. zaraznosti, uopće nije bio priznat, iako su još u starom vijeku postojali stanoviti koncepti shvaćanja bolesti koji bi upućivali na takva epidemiološka shvaćanja širenja zaraze.²⁶ Osim toga, uočeno je da su široki slojevi pučanstva zahvaćenog epidemijom pronalazili odgovor o uzrocima epidemije u različitim nadnaravnim i mističnim pojavama te je i njihova "prevencija" i liječenje bilo u skladu s takvim shvaćanjima.²⁷ U paleti raznovidnih domišljanja o načinima prevencije jedno od najneobičnijih shvaćanja bilo je ono prema kojem se držalo da će sretne i zadovoljne ljude bolest zaobići pa su se mnogi odavali raznolikim gastronomskim i putenim užicima, a istovremeno su njihovi zaraženi sunarodnjaci i sugrađani umirali gotovo pred njihovim očima.²⁸ Drugi su, pak, razloge epidemije tražili u krivici onih drugih – različitih, pa su se tako nerijetko na listi proganjanih našli Židovi jer se vjerovalo da su oni trovali izvore pitke vode.²⁹ Ipak većina je stanovništva vjerovala da se radi o Božjem gnjevu, te se u pojedinim europskim regijama u skladu s time ponovo javljao flagelantski pokret, s ciljem otkupljenja ljudskih grijeha.³⁰

²⁵ Vidjeti elaboraciju i literaturu u: BENEDICTOW, *The Black Death*, 31-34, 273-337.

²⁶ Vidjeti npr.: Mirko Dražen GRMEK, "Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen Age: Les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine a Dubrovnik (1377)" *Rad JAZU* 384 (1980.): 10-16 ; Lavoslav GLESINGER, *Povijest medicine* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 76; BLAŽINA-TOMIĆ, *Uloga javnih*, 29-33; Istovremeno, mislim da nije nebitno napomenuti da se pitanje kontagioznosti kužnog oboljenja i suprotstavljenih mišljenja tom konceptu unutar medicine provlačilo sve duboko do u 19. stoljeće. (Vidjeti npr.: CUNNINGHAM, *Transforming Plague*, passim).

²⁷ Vidjeti npr.: John HENDERSON, "The Black Death in Florence: medical and communal responses" u *Death in Towns, Urban Responses to the Dying and the Dead, 1300-1600* ur. Stephen Basset (Leicester-London-New York: Leicester University Press, 1992.), 136-150; Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ i Marija-Ana DÜRRIGL, "Looking at a 14th-Century Recipe against Skin Disease," *Dermatology* 201 (2000.): 189-190; Pavo ŽIVKOVIĆ i Vladimir STOLIĆ, "Prevencija i liječenje kuge sredinom XIV. stoljeća u Bosni i u Humu," *Acta Facultatis medicae Fluminensis* 15/3-4 (1990): 65-67. Budući da rasprava o dosezima srednjovjekovne medicine nadilazi opseg ovog rada upućujem na: *Companion encyclopedia of the history of medicine*, ur. William F. BYNUM i Roy PORTER (London-New York: Routledge, 1993.), passim.

²⁸ Takva shvaćanja vrlo lijepo ocrta iskaz dr. sc. Ivice Prlendera u epizodi *Bolesti* dokumentarnog serijala *Tajnoviti srednji vijek* (produkcija HRT, 1999.), kao i uvodni tekst Boccacciova *Dekameron*; vidjeti i: McNEILL, *Plagues and Peoples*, 182; BERGDOLT, *La peste nera*, 39.

²⁹ Vidjeti npr.: BERGDOLT, *La peste nera*, 184-227; Barbara W. TUCHMAN, "The Black Death Blamed on the Jews" u *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, 1999.), 81-89.

³⁰ ZIEGLER, *The Black Death*, 85-111; BERGDOLT, *La peste nera*, 164-183; Steven KREIS, "Jean Froissart on the Flagellant Movement" (<http://www.historyguide.org/ancient/flagellant.html> zadnji put mijenjano 28. veljače 2006.).

Takvi psihološki momenti prvotne reakcije na pojavu epidemije s polovice 14. stoljeća, iako zabilježeni u većini historiografskih naslova koji se bave kugom, ipak većinom nisu detaljnije obrađivani u historiografiji. Međutim, čini mi se vrijednim pripomenuti da, iako se iz današnje racionalne perspektive čini da je objašnjenje epidemije kao rezultata Božjeg gnjeva tek puka srednjovjekovna maštarija i odgovor na razumu neobjašnjivo, takvo je objašnjenje u srednjovjekovnom svijetu moglo sasvim lako zadovoljiti većinu suvremenika epidemije. Mislim da su razlozi tome prilično jasni i jednostavni, ako se uzme u obzir kontekst pojave epidemije. Naime, od početka razvijenog srednjeg vijeka europski zapad proživljavao je naglašen gospodarski i demografski rast. Čitavo razdoblje tog progresa više ili manje nesmetano je potrajalo sve do polovice 14. stoljeća, a taj rast bio je popraćen i sve većim iskorištavanjem postojećeg stanja. Razvoj gradova i novčarskih poslova omogućavali su akumulaciju kapitala koji vrlo često nije bio usmjeravan u karitativne svrhe ili u crkvenu gradnju, nego ulagan u nove poslove radi reprodukcije bogatstva. I sama Crkva nerijetko se uključivala u takve unosne poslove. Društvena reakcija na takav razvoj stvari slijedila je već u 13. stoljeću, pojavom brojnih vjersko-socijalnih pokreta, od kojih će neki, poput sljedbenika Franje Asiškog, završiti u okrilju Crkve, a drugi će poput Katara i Albižana, biti izgnani na margine društva. Unutar takvih gibanja pojavio se i flagelantski pokret, koji će do kraja 13. stoljeća također biti marginaliziran, a nanovo se pojavio s epidemijom polovicom 14. stoljeća. Postupno pogoršanje klime, praćeno tzv. nerodnim godinama,³¹ te opća kriza vjere na kršćanskom Zapadu,³² s pojavom kontinentalne epidemije samo su označile zlosretni vrhunac. U takvom razvoju srednjovjekovni stanovnik Europe, čiji je životni ritam uvelike bio određen ritmom crkvenog kalendara i čiji je svjetonazor velikim dijelom bio zacrtan mentalnim kodom crkvenih doktrina, uistinu je u epidemiji kuge mogao prepoznati jednog od jahača apokalipse, te smatrati da se uistinu radilo o Božjoj kazni za grijehone onih koji ne poštuju Božje zakone; a takvih je čini se bio popriličan broj.

S druge strane, historiografija i povijest medicine uvelike su pažnju pridavali razini znanja onovremenih liječnika i njihovih pristupa postojećem epidemiološkom problemu. Među najraširenijima bila je teorija o širenju nakupina zagađenog zraka, tzv. mijazmi, koju je još u starom vijeku formulirao grčki liječnik Hipokrat.³³ No, po-

³¹ Lynn Harry NELSON, *The Great Famine (1315-1317) and the Black Death (1346-1351)* (http://www.vlib.us/medieval/lectures/black_death.html, posjećeno 29. listopada 2007.); ZIEGLER, *The Black Death*, 32; Mark BAILEY, "Per impetum maris: natural disaster and economic decline in eastern England, 1275-1350" u: *Before the Black Death – Studies in the 'crisis' of the early fourteenth century*, ur. Bruce M. S. Campbell (Manchester i New York: Manchester University Press, 1991.), 184-208; B. H. SLICHER VAN BATH, *Storia agraria dell'Europa occidentale (500-1850)* (Torino: Einaudi, ²1972), 14; Jacques LE GOFF, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada* (Zagreb: Golden marketing, 1998.), 323; TUCHMAN, *A Distant Mirror*, 24; Roberto LOPEZ, *Rođenje Evrope* (Zagreb: Školska knjiga, 1978.), 347-349; E. L. SKIP KNOX, "The Black Death – Historical Timing of the Plague" (<http://history.boisestate.edu/westciv/plague/21.shtml> zadnji put mijenjano 18. kolovoza 1995.).

³² O krizi vjere na kršćanskom Zapadu vidjeti npr.: LEGOFF, *Civilizacija srednjovjekovnog Zapada*, 135-139; BERGDOLT, *La peste nera*, 236-253.

³³ O teoriji mijazmi i shvaćanju zaraznosti u antičko doba vidjeti: GRMEK, "Le concept d'infection ...", 10-18; BLAŽINA-TOMIĆ, *Uloga javnih*, 26-28. Korisno je pogledati i literaturu koja se tamo navodi.

stojala su i druga “objašnjenja” koja se iz današnje perspektive mogu činiti jednako fantastičnima i nevjerojatnima, kao i spomenuta pučka vjerovanja.³⁴ Razlozi takvog stanju bili su relativno jednostavni, jer se srednjovjekovna medicina do pojave epidemije s polovice 14. stoljeća uvelike oslanjala na znanja starovjekovnih liječnika – u prvom redu Hipokrata, a onda i Galena.³⁵ Dio znanja upotpunjavao je tijekom stoljeća i medicinskim opažanjima arapskih liječnika,³⁶ a svojevrsan – ali ipak u današnjim mjerilima ograničen – zamah medicina je dobila razvojem sveučilišta na europskom kontinentu. Tako su se do polovice 14. stoljeća kao centri medicinske znanstvene misli profilirali idući sveučilišni centri: Salerno, Montpellier, Bologna, Pariz, Padova i Oxford.³⁷

U sklopu sagledavanja dosega onovremene medicine istraživači su zaključili da je centar ondašnje medicinske znanstvene misli bila Francuska, točnije medicinski fakultet pariškog sveučilišta.³⁸ Štoviše, Francuska je bila i središte cjelokupnog kršćanskog Zapada, jer je u Avignonu polovicom 14. stoljeća bila smještena papinska kurija. Stoga, kad je kuga u ljeto 1348. došla do Francuske, francuski kralj Filip VI. Valois odmah je zahtijevao znanstveno objašnjenje nastalih događaja. Odgovor je bio utoliko potrebniji, jer je Edvard III. engleski kralj – pretendent na francusko prijestolje – “pustio glasine” da je francuski kralj svojim raskalašenim životom uzrokovao Božji gnjev, tj. kugu.³⁹ No, odgovori koje su ponudili poznati i priznati pariški liječnici i profesori više su sličili na astrološka predviđanja nego na konkretno objašnjenje, te brojni historiografski naslovi, kao i povjesničari medicine, navode upravo te primjere da bi ocrtali potpunu nemoć medicine pred epidemijom koja nije birala žrtve. Kao razlog nastanka epidemije navedena je u prvom redu konjunkcija planeta Saturna, Jupitera i Marsa u kući Vodenjaka. Takvo gibanje nebeskih tijela izazvalo je, prema njihovom mišljenju, opoziciju Sunca spram vode u Indijskom oceanu, što je dovelo do velikih isparavanja, zatrovanja vode i ugibanja podvodnog svijeta.

³⁴ O stanju medicinskih znanja u razdoblju do pred Crnu smrt vidjeti npr.: GRMEK, “Le concept d’infection ...”, 23-27; BLAŽINA-TOMIĆ, *Utjecaj javnih*, 29-33; Robert S. GOTTFREID, *The Black Death – Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (New York – London: The Free Press & Collier Macmillan Publishers, 1983.), 104-128; *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, ur. Luis Garcia-Ballester, Roger French, Jon Arrizabalaga i Andrew Cunningham (Cambridge: Cambridge University Press, 1994.), passim.

³⁵ Geoffrey MARKS, “Medieval Medicine’s Response to the Black Death” u: *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, 1999.), 59; GOTTFREID, *The Black Death*, 105; ZIEGLER, *The Black Death*, 68-70.

³⁶ O tome detaljnije vidjeti npr.: Luis GARCÍA-BALLESTER, “A marginal learned medical world: Jewish, Muslim and Christian practitioners, and the use of Arabic medical sources in late medieval Spain” u: *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, ur. Luis Garcia-Ballester, Roger French, Jon Arrizabalaga i Andrew Cunningham (Cambridge: Cambridge University Press, 1994.), 353-394; ZIEGLER, *The Black Death*, 20-22; Michael DOLLS, “Al-Manbijī’s Report of the Plague: A treatise on the Plague of 764-65 / 1362-64 in the Middle East” u: *The Black Death – The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, ur. Daniel Willman (Binghamton, NY: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982.), 65-75.

³⁷ GOTTFREID, *The Black Death*, 106.

³⁸ O tome detaljnije vidjeti npr.: MARKS, *Medieval Medicine’s Response*, 57; ZIEGLER, *The Black Death*, 38.

³⁹ O tome detaljnije vidjeti npr.: ZIEGLER, *The Black Death*, 64.

Ta zatrovana voda, potom, stvorila je i otrovne oblake koji su se raširili svijetom te tako izazvali epidemiju.⁴⁰

U skladu s takvim shvaćanjima i sličnoj maniri bili su i lijekovi, tj. recepti, koje su onovremeni liječnici preporučivali da bi se izbjegla epidemija. Budući da su pretkazali da će se zagađeni oblaci pretvoriti u otrovnu kišu, onodobni liječnici savjetovali su što manje kretanja da bi izbjegli djelovanje otrovnih isparavanja. Jednako tako, savjetovano je da se danju ne spava, no da se ljudi oblače toplije no inače, te da se konzumiraju raznoliki pripravci sačinjeni od papra, đumbira i klinčića. Savjetovalo se paliti velike vatre koje bi "odagnale" otrovna isparenja koja uzrokuju kugu.⁴¹ Osim toga, neki su pacijentima davali purgativna sredstva, puštali im krv, zasijecali im otekle bubone i mazali ih kojekakvim ljekovitim mastima.⁴²

Iako je sasvim razvidno da ti recepti nisu rješavali problem onih koji su već bili zaraženi, te se može učiniti da se onovremeni liječnici uopće nisu bavili bolešću i njezinim izlječenjem nego samo uzrocima koji se u vidu današnjih spoznaja čine više nego imaginarnim, ipak je bilo i onih koji su se suočili s bolešću i pokušavali razaznati njezine simptome i razvoj. Jedan od danas najpoznatijih svakako je bio papinski liječnik Guy de Chauliac (oko 1300.-1368.), koji je ostavio danas važnije nam opise faza bolesti prema kojima moderna medicina može barem približno tvrditi da je to uistinu bila bubonska i plućna kuga.⁴³

Iz svih sačuvanih traktata o prirodi kužnog obljenja današnji liječnici i povjesničari medicine vrlo lako mogu zaključiti da su njihove srednjovjekovne kolege ipak imali dobru moć zapažanja te da su bar neki ostavili rječite i slikovite opise simptoma oboljelih tijekom epidemije, te na osnovi tih simptoma donosili lucidne zaključke. Tako je, primjerice, slavni Gentile da Foligno (druga polovica 13. stoljeća – 1348.) – liječnik i profesor na sveučilištu u Perugi, koji je i sam umro tijekom ove epidemije – smatrao da je kuga uzrokovana truljenjem krvi u plućima i srcu, što je s druge strane bilo uzrokovano kvarenjem atmosfere. Shodno tome preporučivao je pročišćavanje zraka vatrom od aromatičnog drveta.⁴⁴

Razlozi realnoj nemogućnosti srednjovjekovne medicine da pronađe neko bolje rješenje za problem koji je izazvala epidemija s polovice 14. stoljeća svakako su ležali i u korijenima društvenih uređenja i mentalnim sklopovima srednjovjekovnih ljudi, čiji je obzor uvelike bio oblikovan kršćanskom vjerom i dogmama. Već je spomenuto da su srednjovjekovni liječnici svoja znanja o epidemiji zasnivali prije svega na antičkim uzorima, no pri interpretaciji antičkih zapisa i znanja ulogu arbitra imala je Crkva. Iako se često smatra da su crkveni oci smatrali svako seciranje ljud-

⁴⁰ O tome detaljnije vidjeti npr.: ZIEGLER, *The Black Death*, 38, 68-73; Geoffrey MARKS, "Medieval Medicine's Response to the Black Death" u *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, 1999.), 57-64; BLAŽINA-TOMIĆ, *Utjecaj javnih*, 30.

⁴¹ O svemu tome detaljnije vidjeti npr.: MARKS, *Medieval Medicine's Response*, 58-59.

⁴² Vidjeti npr.: GLESINGER, *Povijest medicine*, 113; BLAŽINA-TOMIĆ, *Utjecaj javnih*, 30.

⁴³ O tome detaljnije vidjeti npr.: ZIEGLER, *The Black Death*, 19; MARKS, *Medieval Medicine's Response*, 60; BLAŽINA-TOMIĆ, *Utjecaj javnih*, 31.

⁴⁴ Vidjeti npr.: MARKS, *Medieval Medicine's Response*, 60.

skoga tijela nepoželjnim, to nije baš potpuno točno. Naime, brojni (ikako ne previše poznati) slučajevi svjedoče da je obdukcija preminulog bila prisutna u liječničkoj praksi srednjovjekovlja.⁴⁵ No, s druge strane, ako je opće prihvaćeni stav bio da je epidemija izraz Božjega gnjeva, onda bi sprečavanje zaraze i dodatno razmatranje njenih uzroka značilo uplitanje u Božji naum, a to bi svakako onda bio grijeh.⁴⁶ Stoga su srednjovjekovni liječnici uvelike bili ograničeni već u samome pokušaju rješavanja problema koji je izazvala epidemija, te stoga historiografija i povijest medicine ne treba njihove zaključke i shvaćanja pretjerano oštro suditi – oni su bili djeca svog vremena.

Upravo u skladu s takvim razmišljanjima bilo je i najčešće rješenje kojem su pribjegavali mnogi. Vjerujući da se radi o Božjem naumu, većina je bijegom pokušavala spasiti vlastiti život – postupali su tako i obični ljudi i obrazovani liječnici. Razmatrajući takve liječničke savjete, koje su poznavali i arapski liječnici (*fuga mox, cito et longe*), historiografija zaključuje da su, bez obzira na kulturološke razlike, medicinska znanja antike jednim dijelom došla do europskih liječnika posredovanjem arapskog svijeta. Ilustrativan primjer tome bio je već spomenuti Gentile da Foligno koji, po uzoru na svoje starije arapske kolege, savjetuje upravo bijeg:

Učinit se mogu tek stvari tri,
 Za izbječ' kugi i bolesti.
 Što prije bježat iz grada tog,
 U koj' je zašo kužni smog,
 Što kasnije se vratit na mjesta ta,
 Gdje kuga već je kročila.⁴⁷

Znatno manji broj liječnika ostajao je i pokušavao boriti se s epidemijom, no razlozi njihova ostanka nisu uvijek bili čisto moralne prirode njihova poziva – neki, poput spomenutog Guya de Chauliaca, ostajali bi samo iz straha od osramoćenja.⁴⁸

⁴⁵ Vidjeti npr: Katherine PARK, "The Criminal and the Saintly Body: Autopsy and Dissection in Renaissance Italy" *Renaissance Quarterly* 47/1 (1994.):1-33; Katherine PARK, "Dissection in Late Medieval Europe" *Journal of the history of medicine and allied sciences* 50 (1995.): 111-132.

⁴⁶ O tome detaljnije vidjeti npr.: BERGDOLT, *La peste nera*, 254-269; Marks, *Medieval Medicine's Response*, 60-62; Robert E. LENER, "The Black Death and Western European Eschatological Mentalities" u: *The Black Death – The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, ur. Daniel Willman (Binghamton, NY: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982.), 77-105.

⁴⁷ Da Foligno u jednom svom djelu citira arapskog liječnika Rhazesa s kraja 9. stoljeća koji veli:

Three things by which each simple man / From plague escape and sickness can, / Start soon, flee far from town or land / On which the plague has laid its hand, / Return but late to such a place / Where pestilence has stayed its pace. (Vidjeti: MARKS, *Medieval Medicine's Response*, 63.). Prijevod na hrvatski: G. R.

⁴⁸ Isto, 64.

U skladu s liječničkim savjetima djelovale su i svjetovne vlasti – feudalni gospodari ili gradske uprave. Ipak, ako se sagleda dosadašnja historiografska produkcija, čini se da su epidemije u gradovima znatno bolje obrađene nego na srednjovjekovnim selima ili feudalnim vlastelinstvima. Razlog tomu jesu bolje sačuvana administrativna i narativna vrela, te veća raznovrsnost arhivske građe koju je “proizvodio” grad. Glede sačuvanih vrela iz razdoblja ove epidemije, historiografija je zamijetila jednu zanimljivu pojavu: upravo u doba ove epidemije i zapisnici gradskih vijeća, kao i notarski spisi, postaju znatno neuredniji i neredovitiji s obzirom na razdoblja prije i poslije epidemije.⁴⁹

Štoviše, na temelju sačuvane izvorne građe historiografija je zaključila da je Crna smrt bar nakratko zaustavila dio života u gradovima. Primjeri proučavanih talijanskih gradova Siene, Venecije, Milana i Bologne lijepo svjedoče da su zbog epidemije obustavljane gradnje javnih građevina poput katedrala, crkvenih tornjeva i gradskih vijećnica.⁵⁰ S druge strane, epidemija nije mogla zaustaviti trgovačke aktivnosti u gradovima. Štoviše, ni međugradska trgovina nije potpuno prekinuta, pa je to omogućilo daljnje širenje bolesti.⁵¹ Tu povezanost između trgovine i širenja epidemije možda ponajbolje izražava slogan *mercator ergo pestiferus*, koji se može naći ponegdje u literaturi.⁵²

Iako onovremena medicina i liječnici nisu ponudili spasonosno rješenje, gradske vlasti reagirale su najpraktičnije što su mogle. Na vijesti o dolasku kuge u okolicu grada, najčešće donošene odredbe odnosile su se na pojačanu kontrolu ili pak potpunu zabranu prometa ljudi i roba iz zaraženih regija. Ako bi zaraza ipak uspjela doći, jedino što se poduzimalo jest eventualno dodatno unajmljivanje liječnika te donošenje strogih odredbi glede ukopa preminulih od kuge,⁵³ kao i propisivanje ponašanja i kretanja tijekom razdoblja epidemije. Historiografija je nedvojbeno ustvrdila da se ideja karantene pojavljuje tek kasnije, kao rezultat višedesetljetnog iskustva s nekoliko kužnih epidemija.⁵⁴ Na ovom mjestu mislim da je zanimljivo primijetiti da se prava karantena pojavila upravo u jednom trgovačkom gradu, konkretno Dubrovniku, što toliko i ne treba čuditi, jer ni onovremenim vlastima nije trebalo previše vremena da shvate osnovne naznake i simptome bolesti te da odva-

⁴⁹ Vidjeti npr.: Ann G. CARMICHAEL, “Anti-Plague Ordinances and Other Social Controls” u: *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, Inc., 1999.), 67.

⁵⁰ *The Towns of Italy in the later Middle Ages*, ur. Trevor DEAN (Manchester – New York: Manchester University Press, 2000.), 8-9, 28, 32.

⁵¹ HORROX, *The Black Death*, 9-10, 21, 42.

⁵² COSMACINI, *Storia della medicina*, 9.

⁵³ Za primjere vidjeti: HORROX, *The Black Death*, 3, 21, 23, 43, 61 ...; TUCHMAN, *A Distant Mirror*, 94.

⁵⁴ O svemu tome detaljnije vidjeti npr.: CARMICHAEL, *Anti-Plague Ordinances*, 66-69; Gian Maria VARRANINI, “La peste del 1347-50 e i governi dell’Italia centro-settentrionale: un bilancio” u *La peste nera: Dati di una realtà ed elementi di una interpretazione – Ati del XXX Convegno storico internazionale održanog u Todi*, 10.-13. listopada 1993., ur. Enrico Menestò (Spoleto: Centro Italiano di studi sull’alto medioevo, 1994.), 285-317; ZIEGLER, *The Black Death*, 53-54; Mirko Dražen GRMEK, “Le concept d’infection dans l’antiquité et au Moyen Age: Les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine a Dubrovnik (1377),” *Rad JAZU* 384 (1980.): 9-54.

janjem novopristiglih trgovaca i ljudi iz “sumnjivih” krajeva barem pokušaju spriječiti dolazak bolesti unutar gradskih zidina.⁵⁵

Ipak, zbog nerazumijevanja prirode bolesti, sve ove mjere najčešće su bile nedjelotvorne i kuga bi – ako bi došla do grada – ubrzo uzela maha. Rijetki su primjeri poput milanskog slučaja, gdje su na prve vijesti o zaraženima u gradu njihove kuće gotovo odmah zazidane, a zaraženi u njima prepušteni nemiloljubivoj sudbini smrti.⁵⁶ Puno češće događalo se da su se gradske vlasti s pojavom epidemije našle pred novim problemom: pronaći dostatan prostor za brzorastući broj preminulih. Zanimljivo je primijetiti da su, prema svemu sudeći, gradska vijeća grada Pistoiae barem tijekom prvih mjeseci vodila točnu evidenciju preminulih tijekom epidemije, no kasnije ti zapisi nestaju – očigledno je broj dnevno preminulih postao prevelik da bi se o tome mogla voditi evidencija, ili je pak članstvo povjerenstva koje je vodilo evidenciju također podleglo bolesti.⁵⁷

Nadalje, glede ukopa preminulih tijekom epidemije gradske vlasti većinom su se oslanjale na dobru volju “dobrih ljudi” i članova različitih bratovština. Međutim, uskoro je zbog straha od zaraze broj tih karitativnih osoba bio znatno smanjen te su gradske vlasti propisivale javne službe za ukop preminulih. U gradovima se tada javila potreba za jednim novim zanimanjem – plaćenim poslom grobara.⁵⁸ No, kako postojeća istraživanja pokazuju, često je broj takvih osoba bio nedostatan, a i broj preminulih prelazio je mogućnosti njihova pravilna ukopa. Sve to samo je pojačavalo dojam da zaraza nikada neće prestati.

U takvoj konstelaciji, bijeg se uistinu činio jedinim rješenjem. O tome svjedoče i onodobne kronike, a i srednjovjekovna književnost. Povjesničari književnosti odavno su uočili da je jedna od najpoznatijih zbirki srednjovjekovnih novela – Boccacciov Dekameron – inspirirana upravo zbivanjima vezanim uz epidemiju s polovice 14. stoljeća. Štoviše, kao što je razvidno iz samog proslova i uvoda Dekameronu, Boccaccio je kuga poslužila kao okvir za unutrašnju strukturu čitave zbirke. Sam Boccaccio veli:

*... kanim ... ispriповijedati stotinu novela, priča, parabola i pripovijesti, nazvali ih kako mu drago, što ih je u deset dana ispriповjedila čestita družba od sedam gospa i tri mladića koja se okupila u doba minule kuge i pomora ...*⁵⁹

⁵⁵ O nastanku karantene vidjeti npr.: GRMEK, “Le concept d’infection...”, 28-54; Loris PREMUDA, “Storia della quarantena nei porti Italiani,” *Rad JAZU* 384 (1980.): 107-119; Pierre HUARD i Vincent Pierre COMITI, “Quarantine et lazarets en France,” *Rad JAZU* 384 (1980.): 121-135; Zdenka JANEKOVIĆ RÖMER, “I lazzaretti di Dubrovnik (Ragusa)” u: *Rotte Mediterranee e baluardi di sanità. Venezia e i lazzaretti mediterranei*. urednik: Nelli-Elena Vanzan Marchini. Regione del Veneto: Centro Italiano di Storia Sanitaria e Ospedaliera del Veneto (Milano: Skira, 2004.): 246-250.

⁵⁶ Vidjeti npr.: ZIEGLER, *The Black Death*, 54; HENDERSON, “The Black Death in Florence”, 143-144.

⁵⁷ Detaljnije o tome vidjeti npr.: CARMICHAEL, *Anti-Plague Ordinances*, 67; Vidjeti i: TUCHMAN, *A Distant Mirror*, 94.

⁵⁸ ZIEGLER, *The Black Death*, 57.

⁵⁹ Giovanni BOCCACCIO, *Dekameron* dio prvi, prijevod: Jerka Belan i Mate Maras (Zagreb: Globus media d.o.o., 2004.), 8.

Detaljnija analiza djela, prema nekim autorima, čak pokazuje stanovite paralele s onodobnom poezijom, a neki smatraju i da je Boccaccio želio “začahuriti” duh epidemije između korica svoga djela.⁶⁰ Uistinu, Boccacciov tekst uvoda kao da objedinjuje sva ondašnja dominantna shvaćanja ove epidemije:

Velim dakle da su godine od plodonosnoga Utjelovljenja Sina Božjega brojem do tisuću tristo četrdeset i osme bile stigle, kad je dični grad Firencu ... pohodila smrtonosna kuga koja se, ili zbog djelovanja nebeskih tijela ili zato što je zbog naših zlih djela pravedan gnjev Božji posla na smrtnike da ih popravi, ... prelazeći iz mjesta u mjesto bez prestanka prema Zapadu nevoljno širila. I nije protiv nje pomagao ni ljudski razbor, ni naredbe po kojima su grad od mnoge nečistoće službenici za to određeni čistili i u nj zabranjivali ući svakomu bolesniku, ni mnogi dani savjeti o čuvanju zdravlja; ni k tome ponizna zaklinjanja što ih, ne jednom nego mnogo puta, i u naloženim procesijama i na druge načine vjernici Bogu zavapiše ... Zbog takvih i mnogih drugih sličnih ili gorih slučajeva rodiše se svakakve predrasude i strah uljeze u one koji ostadoše živi; te su gotovo svi naginjali vrlo okrutnoj odluci, to jest sklanjanju i bijegu od bolesnika i njihovih stvari ... A bilo je i takvih koji smatrahu da će se umjerenim životom i uzdržljivošću othrvati toj nevolji ... Drugi, zavedeni suprotnim mišljenjem, tvrdili su da je najpouzdaniji lijek tome zlu ... piti i uživati i skitati se okolo pjevajući i šaleći se, i zadovoljiti želju čime god se može, i smijati se i rugati se svemu što se zbivalo ... Mnogi se pak držahu srednjega puta ... po želji dovoljno uživahu, i ne zatvarajući se išđahu naokolo noseći u rukama tko cvijeće, tko mirisne trave, tko raznovrsne mirodije koje često prinošahu nosu, misleći da je najbolje krijepiti mozak takvim mirisima, jer se činilo da je zrak sav bio zasmrđen zadahom leševa i prožet vonjom bolesti i ljekarija. Nekoji su bili okrutnijega mišljenja (što možda bijaše najpouzdanije), govoreći da od kužne bolesti nema ni boljega ni tako dobra lijeka kao što je bijeg pred njom ... i ne brinući se ni za što osim za sebe, pobjegloše na tuđa ili svoja imanja na selu, kao da gnjev Božji, hoteći kazniti ljudske opacine tim pomorom, ne seže tamo gdje su oni ...⁶¹

Osim Boccacciova Dekameronu, srednjovjekovna književnost iznjedrila je i druga djela barem dijelom inspirirana kugom, međutim tek malen broj njih bio je rezultat upravo ove epidemije s polovice 14. stoljeća.⁶² Ipak u djelima gotovo svih tih sred-

⁶⁰ O tome detaljnije vidjeti, zajedno s literaturom: Aldo S. BERNARDO, “The Plague as Key to Meaning in Boccaccio’s Decameron” u: *The Black Death – The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, ur. Daniel Willman (Binghamton, NY: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982.), 39-64; O Boccacciovu Dekameronu i povezanosti s kužnom epidemijom vidjeti i: HERLIHY, *The Black Death*, 24, 40-41, 60-64; ZIEGLER, *The Black Death*, 18-19, 22-23, 45-52; BERGDOLT, *La peste nera*, 85-88; Millard MEISS, *Painting in Florence and Siena after the Black Death* (Princeton: Princeton University Press, 1951.), 157-165.

⁶¹ BOCCACCIO, *Dekameron*, 10-13.

⁶² Vidjeti npr.: Siegfried WENZEL, “Pestilence and Middle English Literature: Frail John Grimestone’s Poems on Death” u *The Black Death – The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, ur. Daniel Willman (Binghamton, NY: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982.), 131-159; Duane J. OSHEIM, “The Black Death” Microsoft Encarta® Online Encyclopedia 2004 (<http://encarta.msn.com>).

njovjekovnih autora, koji su se dotaknuli kuge, poput Boccaccia, Chaucera ili Williama Langlanda, kuga se više-manje tretirala u skladu s onovremenim shvaćanjem – kao neizbježno djelo Svevišnjega.⁶³

Osim u literaturi, kužne epidemije ostavile su traga i u likovnoj umjetnosti. Uistinu je upitno koliko već prvi nalet kuge s polovice 14. stoljeća ostavio traga na likovni izražaj tog vremena, no kasnija česta javljanja kuge dovela su do pojave određenih novih motiva u srednjovjekovnom slikarstvu. Najpoznatiji je svakako tzv. *dance macabre*, tj. ples mrtvacu, i makabrizam uopće. Međutim, prvi primjerci takva slikarstva ne pojavljuju se kao rezultat ove epidemije s polovice 14. stoljeća, nego se čini da je ples mrtvacu rezultat ponavljanja kužnih epidemija tijekom 14. i 15. stoljeća.⁶⁴

U sklopu takvih mijena u umjetnostima, u novije vrijeme pojedini povjesničari počinju istraživati i mijene u mentalitetu onovremenih ljudi uzrokovane epidemijom kuge. Iako pojedini povjesničari predmnijevaju da je već epidemija 1340-ih u nekim zajednicama uzrokovala mentalne pomake u smislu odnosa spram pojedinca kao takva,⁶⁵ trenutno stanje istraženosti toga problema još uvijek je, nažalost, nedostavno da bi se mogli stvoriti bilo kakvi pouzdaniji zaključci. Naime, postavlja se pitanje je li već epidemija Crne smrti uzrokovala postupno kidanje dotadašnjih spona društvene solidarnosti ili je ta pojava rezultat sveukupnih gibanja tijekom 14. stoljeća.

No, ako i ima dvojbe je li već epidemija s polovice 14. stoljeća uzrokovala neke pomake u mentalitetu srednjovjekovnih ljudi, glede gospodarstva nema takovih sumnji. Naime, prema nekim povjesničarima, poput Davida Herlihyja, ova je epidemija, tj. njezine posljedice, uzrokovala potrebu za nekim tehnološkim otkrićima, reorganizacijom procesa proizvodnje te je tako potaknula društveni razvoj prema ranomodernim društvima. Zapravo, hipoteza koja se provlači u tim radovima jest da je kužna epidemija s polovice 14. stoljeća (i njezina kasnija ciklička pojavljivanja tijekom 14. i 15. stoljeća i kasnije) stvorila takvu situaciju da se zbog nedostatka radne snage i smanjenog broja intelektualnih djelatnika moralo pronaći neka nova tehnološka rješenja u proizvodnji i sustavu obrazovanja da bi se mogla i nadalje zadovoljavati potreba tržišta i društva općenito.⁶⁶ Drugim riječima, znatan gubitak stanovništva rezultirao je u (s obzirom na tadašnju tehnologiju) nedostatkom radne snage te je tako stvorio potrebu za promjenom na polju tehnologije proizvodnje.

⁶³ McNEILL, *Plagues and Peoples*, 183.

⁶⁴ Vidjeti npr.: Millard MEISS, *Painting in Florence and Siena after the Black Death* (Princeton: Princeton University Press, 1951.), 89-93; Samuel K. COHN Jr., *The Cult of Remembrance and the Black Death – Six Renaissance Cities in Central Italy*, (Baltimore – London: Johns Hopkins University Press, 1997.), 248-261.

⁶⁵ COHN Jr., *The Cult of remembrance*, 25, 27, 31-32.

⁶⁶ Vidi npr.: David HERLIHY, *The Black Death and the Transformation of the West* (Cambridge MS – London UK: Harvard University Press, 1997.), passim; Philip ZIEGLER, “Educational, Agricultural, and Architectural Impact of the Black Death” u: *The Black Death*, ur. Don Nardo (San Diego: Greenhaven Press, Inc., 1999.), 102-108; Robert S. GOTTFREID, *The Black Death – Natural and Human Disaster in Medieval Europe* (New York – London: Macmillan Publishers, 1983.), 129-160; Klaus BERGOLDT, *La peste nera e la fine del medioevo* (Monferrato: Edizioni Pieme Pocket, 2002.), 303-329; Dušanka DINIĆ, “Utica kuge od 1348. na privredu Dubrovnika” *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* 5 (1960.): 11-33.

Jednako tako, umanjeni broj radne snage uzrokovao je uskoro rast cijena svih vrsta proizvoda.⁶⁷ No, s druge strane, to umanjeno potencijalne radne snage isto tako rezultiralo je rastom nadnica i povećanjem zemljišnih površina za preživjelo stanovništvo.⁶⁸ Iako bi se možda činilo da je Crna smrt na taj način u konačnici poboljšala životne uvjete srednjovjekovnih Europljana, ipak se tako nešto ne može potpuno tvrditi. Naime, nove pojave epidemija tijekom 14., 15. i 16. stoljeća svaki put bi iznova umanjivale broj stanovnika i izazivale strahotne društvene pomutnje, te na taj način barem privremeno "kočile" daljnji društveni i gospodarski razvoj. Osim toga, zbog nezadovoljstva među seoskim i gradskim stanovništvom nakon epidemije slijedili su brojni socijalni nemiri.⁶⁹

Iz svega iznesenog, mislim da je vidljivo da je Crna smrt s polovice 14. stoljeća na raznim razinama uzdrmala strukture srednjovjekovnih europskih društava. Jednako tako nadam se da je iz izloženog vidljivo da povjesničari i drugi istraživači pokušavaju što bolje rasvijetliti društvene, gospodarske, demografske i ine sastavnice pitanja Crne smrti i njezina učinka na europska društva srednjovjekovlja. Ova rasprava unutar historiografije traje već više od jednog stoljeća, no sva pitanja koja je Crna smrt otvorila svojim europskim pohodom još uvijek nemaju potpune odgovore.

S druge strane, kao što je u uvodu naznačeno, unutar hrvatske historiografije pitanje epidemije Crne smrti s polovice 14. stoljeća nekako je izmaklo pažnji i interesu istraživača. Ta činjenica postaje utoliko čudnija ukoliko se zna da se hrvatska historiografija, poglavito u zadnjih tridesetak godina, uistinu dosta bavi srednjovjekovnim razdobljem. No, pitanjima bolesti i epidemija većinom su se u nas bavili povjesničari medicine i iz svog kuta promatranja problema istražili su epidemije kuge u dalmatinskim gradovima (poglavito u Dubrovniku) relativno dobro. Skupljeni su podaci o postojećoj građi, ali zbog nedostatka liječničkih izvješća za ovu epidemiju, povjesničari medicine više su se okretali ponovnim pojavama te bolesti u 14. stoljeću i kasnijim stoljećima (1360-ih, 1370-ih, 1391. itd.) te osnutku dubrovačke karantene 1377., što je relativno dobro obrađeno.⁷⁰

⁶⁷ Vidjeti npr.: Henri PIRENNE, *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1958.), 160; BATH, *Storia agraria*, 120-122.

⁶⁸ Vidjeti npr.: Paolo PIRELLO, "Peste Nera, prezzi e salari" u *La peste nera: Dati di una realtà ed elementi di una interpretazione – Ati del XXX Convegno storico internazionale* održanog u Todi, 10.-13. listopada 1993., ur. Enrico Menestò (Spoleto: Centro Italiano di studi sull'alto medioevo, 1994.), 175-214.

⁶⁹ Isto, 160-161; McNEILL, *Plagues and Peoples*, 183-184; J. M. W. Bean, "The Black Death: The Crisis and its Social and Economic Consequences" u: *The Black Death – The Impact of the Fourteenth-Century Plague*, ur. Daniel Willman (Binghamton, NY: Center for Medieval & Early Renaissance Studies, 1982.), 23-38.

⁷⁰ Vidjeti poglavito: *Rad JAZU 384 – Radovi sa međunarodnog simpozija u povodu šestote obljetnice dubrovačke karantene* održanog 29. i 30. rujna 1977., ur. Mirko Dražen GRMEK (Zagreb: JAZU, 1980.); unutar tog zbornika posebno je vrijedan prilog: Mirko Dražen Grmek, "Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen Age: Les anciennes mesures sociales," *Rad JAZU 384* (1980.): 9-34; osim toga vrijedno je pogledati i manje prinose poput: Lavoslav GLESINGER, "Epidemije kuge: ili jahači apokalipse ponovo među nama," *Priroda* 84 (1994.): 6-9; Vladimir BAZALA, "Calendarium pestis (I)," *Acta historica medicinae pharmaciae veterinae* 2/1 (1962.): 51-61; Vladimir BAZALA, *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike* (Zagreb: Dubrovački horizonti, 1972.), 30-42; Zlata BLAŽINA-TOMIĆ, "Historical development of the laws and regulations concerning public health in Dubrovnik (Ragusa) from the

Za dubrovačku povijest, jednako tako, valja spomenuti i nemale prinose srpske historiografije, kojoj je Dubrovnik uvijek bio zanimljiva tema. Među tim priložima najveći doprinos svakako predstavlja objavljivanje dijela arhivske građe Dubrovačke Republike, jer je tim pregalačkim radom svim istraživačima dubrovačke prošlosti olakšan pristup jednom dijelu arhivskog materijala. Za pitanja zdravstvene kulture, a onda i Crne smrti, unutar korpusa te objavljene građe svakako treba obratiti pozornost na danas po mnogočemu zastario, ali još uvijek vrlo upotrebljiv tekst Jorja Tadića i Riste Jeremića iz 30-ih godina prošloga stoljeća.⁷¹

Epidemije kuge iz kasnijih stoljeća, tj. iz ranonovovjekovnog razdoblja, ponešto u češće obrađivane. No, ni ti prinosi nažalost nisu plod sustavnog istraživanja utjecaja bolesti na društvene i gospodarske procese i strukture srednjovjekovlja i ranonovovjekovlja na hrvatskom području. Naprotiv, čini se da su to tek sporadični individualni pokušaji puni entuzijazma.⁷²

Tek rijetki povjesničari pozabavili su se pitanjem učinka kuge iz 1348. na društvo i gospodarstvo dalmatinskih gradova. Koliko je meni poznato, jedini objavljeni rad koji se bavi učinkom ove epidemije na gospodarstvo jest rad Dušanke Dinić-Knežević iz danas već davnih 60-ih godina 20. stoljeća.⁷³ Iako i danas po mnogo čemu vrijedan, ovaj prilog ipak je samo jedan od mogućih pogleda na pitanje Crne smrti i njezina učinka na društvo i gospodarstvo srednjovjekovnoga Dubrovnika, koji je trebao biti popraćen nizom dodatnih analiza i studija, koje su nažalost izostale.

Glede pitanja demografskog učinka ove epidemije s polovice 14. stoljeća na stanovništvo u historiografiji ipak postoje stanoviti zaključci. Međutim, budući da za ovo razdoblje ne postoje pouzdani popisi stanovnika, vrlo je teško odrediti točan demografski gubitak, tako da se historiografija mora zadovoljiti jedino ustanovljavanjem trendova rasta ili pada broja stanovnika.⁷⁴

13th – 15th century”, (magistarski rad, McGill University, 1981.), passim; Jurica BAČIĆ, *Stazama medicine starog Dubrovnika* (Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1988.), passim; Zlata BLAŽINA-TOMIĆ, “Uloga javnih zdravstvenih službenika kacamorata, vijeća i medicinske profesije u sprečavanju kuge u Dubrovniku u prvoj polovici 16. stoljeća” (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2001.), passim; Gordan RAVANČIĆ, “Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra” *Povijesni prilozi* 26 (2004.): 7-18.

⁷¹ Risto JEREMIĆ i Jorjo TADIĆ, *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika* vol. I-III (Beograd: Centralni higijenski zavod, 1938.-1940.). Unutar tih izdanja za pitanje Crne smrti posebno pogledati vol. II.

⁷² Osim već citiranih radova vidjeti i npr.: Josip GELČIĆ, *Delle istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa* (Trst: nema izdavača, 1882.); Stella Fatović, *Epidemije kuge u našim krajevima*, diplomski rad (Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 1984.); Ljerka ŠIMUNKOVIĆ, “Kuga u proglasima Mletačke Republike” *Acta Facultatis medicae Fluminensis* 15/3-4 (1990): 69-72; Zlata BLAŽINA TOMIĆ, “Interakcija dubrovačkih vijeća i javnih zdravstvenih službenika (*Officiales Cazzamortuorum*) za vrijeme epidemija u četрнаestom i petnaestom stoljeću” u: *Rasprave i građa za povijest znanosti* knjiga 7, ur. Ivo Padovan i Biserka Belicza (Zagreb: HAZU, 1992.), 1-15; Daniel RAFAELIĆ, “Prilog poznavanju kužne epidemije u Splitu 1526.-1527. iz dnevnika Jakova Gaudencija Abaka” *Historijski zbornik* 52 (1999.): 193-197.

⁷³ Dušanka DINIĆ, “Uticao kuge ...”, 11-33.

⁷⁴ Vidjeti o tome detaljnije npr.: Stjepan KRIVOŠIĆ, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti* (Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku, 1990.), 36-39.

Pomalo je začuđujuće da i gotovo sve sinteze hrvatske povijesti ili povijesti pojedinih gradova ovu epidemiju spominju tek usputno, bilježeći je kao činjenicu, ali ne pridajući joj neku posebnu važnost.⁷⁵ Razlog takvomu stanju vjerojatno je činjenica da je u našoj historiografiji dugo prevladavalo mišljenje da samo politička povijest, tzv. događajnica, može oslikavati najbitnije događaje i procese bitne za razumijevanje prošle stvarnosti. Naravno, pitanja gospodarskog i društvenog razvoja nisu potpuno zaobilažena, ali najvećim su dijelom obrađivana iz vizure političkog razvoja na hrvatskom području.

Tek u novije vrijeme, javljaju se naslovi unutar kojih Crna smrt dobiva više prostora.⁷⁶ Tu svakako ne postoji ujednačenost glede stanja istraženosti, pa su tako pitanja vezana uz epidemije kuge i bolesti općenito ponajbolje istražena na primjeru srednjovjekovnog Dubrovnika. Iako pitanja vezana uz demografske, gospodarske i ine učinke na srednjovjekovni grad nisu pretjerano detaljno obrađivana ipak se mogu pronaći opći podaci o "dolasku" epidemije u Dubrovnik te sa prvim reakcijama gradskih vlasti.⁷⁷

S druge strane, pitanje učinka kuge na društvene strukture i mentalitet ljudi srednjovjekovnih dalmatinskih gradova posvema je neistraženo. Jednako tako, pitanje prehrane, tj. pothranjenosti i gladi, i njezine povezanosti s epidemijama također nije istraženo u hrvatskoj historiografiji.⁷⁸ Takvo stanje u historiografiji upućuje na hitnost rješavanja bar nekih pitanja vezanih uz Crnu smrt na našim područjima, pogotovo uzme li se u obzir koliko su na tom polju odmakle ostale europske historiografije.

⁷⁵ Vidjeti npr: FERDO ŠIŠIĆ, *Pregled povijesti hrvatskog naroda* (Zagreb: Matica hrvatska, 1962.), 209-210; NADA KLAJIĆ, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, (Zagreb: Školska knjiga, 1976), 619-621; TOMISLAV RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje – prostor, ljudi, ideje* (Zagreb: Školska knjiga, 1997.), 73-80; *Povijest Hrvata – Srednji vijek*, ur. Franjo ŠANJEK (Zagreb: Školska knjiga, 2003.), 222-224; NADA KLAJIĆ i IVO PETRICIOLI, *Povijest Zadra – srednji vijek sv. 2* (Zadar: Sveučilište u Splitu – Filozofski fakultet Zadar: 1976.), 312-315; VINKO FORETIĆ, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, vol. 1 (Zagreb: Matica hrvatska, 1980.), 77-94 i 121-131. Izuzetak tomu čini najnovija sinteza, gdje se pokušalo na osnovi dosadašnjih spoznaja nešto više reći o učincima i razlozima epidemije s polovice 14. stoljeća na hrvatskom području. Vidjeti: NEVEN BUDAK i TOMISLAV RAUKAR, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka* (Zagreb: Školska knjiga, 2006.), 329-331.

⁷⁶ Vidjeti npr: BLAŽINA-TOMIĆ, Zlata. "Uloga javnih zdravstvenih službenika kacamorata, vijeća i medicinske profesije u sprečavanju kuge u Dubrovniku u prvoj polovici 16. stoljeća" (doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 2001.); BUKLIJAŠ, Tatjana. "Kuga: nastajanje identiteta bolesti", *Hrvatska revija* 2/2 (2002.): 90-95; JANEKOVIĆ RÖMER, Zdenka. "I lazaretti di Dubrovnik (Ragusa)" u: *Rotte Mediterranee e baluardi di sanità. Venezia e i lazaretti mediterranei.* ur. Nelli-Elena Vanzan Marchini. Regione del Veneto: Centro Italiano di Storia Sanitaria e Ospedaliera del Veneto (Milano: Skira, 2004.), 246-250; HARRIS, Robin. *Dubrovnik – A History* (London: SAQUI, 2003.); LADIĆ, Zoran. "Urban last wills from late medieval Dalmatia with special attention to the legacies *pro remedio animae*", (doktorska disertacija, Central European University 2002.); RAUKAR, Tomislav. *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva* (Zagreb: FF Press, 2003.); RAVANČIĆ, Gordana. "Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) – raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra" *Povijesni prilozi* 26 (2004.): 7-18.

⁷⁷ Vidjeti npr.: GRMEK, "Le concept d'infection ...", 38-40; Robin HARRIS, *Dubrovnik – A History* (London: SAQUI, 2003.), 210-211.

⁷⁸ Tek u novije vrijeme ovakve teme zaokupljaju neke od hrvatskih povjesničara. Vidi npr.: Tomislav RAUKAR, *Srednjovjekovne ekonomije i hrvatska društva* (Zagreb: FF Press, 2003.), 33-39.

Ipak, valja priznati da je ovakva razlika u istraženosti problema vezanih uz Crnu smrt velikim dijelom povezana s pitanjem sačuvanosti izvorne građe i njezine istraženosti. Stoga bi prije svega trebalo sagledati stanje sačuvanosti izvora koji svjedoče o toj epidemiji na istočnoj jadranskoj obali, a tek onda krenuti u sustavnu obradu izvorne građe i pitanja vezanih uz učinak Crne smrti na društvene, gospodarske i političke strukture hrvatskoga srednjovjekovlja.

Historiography about the mid-fourteenth century Black Death epidemic

Gordan Ravančić

Croatian Institute of History

Opatička 10

Zagreb

Republic of Croatia

The Black Death left a deep mark on the late Middle Ages. Some historians have argued that it crucially informed the subsequent development of medieval and early modern European societies. It is for these reasons that Western historians produced substantial scholarship on this topic. The number of the studies is large and it would be impossible to discuss each and every one. And even if one decided to do so, this text would be a dry list of references rather than an account of the key problems that modern historiography has faced when studying the Black Death. Because of the substantial scholarship on this epidemic, this essay will focus on the history of Black Death in Europe, which will then in turn allow a study of the key theses and questions examined in literature more generally.

Croatian historiography has hitherto paid little attention to this mid-fourteenth century epidemic. This is rather surprising given the substantial interest that the Croatian Middle Ages have received in the last three decades. But the histories of diseases and epidemics in Croatia have been, by and large, studied by historians of medicine only. They have applied their methodological tools to examine plague epidemics in Dalmatia and Dubrovnik relatively well. Yet we need to pay more attention to the mid-fourteenth century epidemics. The preserved archival material allows at least a preliminary assessment. A systematic examination of the extant sources should be followed up by studies into the effects of the Black Death upon the society, economy and politics of the medieval Croatian territories.

Key words: historiography, plague, Black Death, Middle Ages